Софийски университет „Св. Климент Охридски“—Философски факултет.

Гаврил Гаврилидис

Автореферат

на дисертация
за присъждане на научна и образователна степен „Доктор“
Професионално направление: Философия

Икономика, етика, свобода и развитие:

общата философия в теорията на Амартия Сен и практиката на МухамадЮнус

Научен ръководител: Проф. д-рПламен Макариев

София, 2013

Съдържание

ВЪВЕДЕНИЕ……...3

СЕН, ЮНУС И БАНКА ГРАМИЙН…….……5

СХЕМАТИЗИРАНЕ НА ВРЪЗКАТА……..11

ЕПИЛОГ И ДОПЪЛНИТЕЛНИ РАЗМИСЛИ……...12

Критика срещу банка „Грамийн“ и Юнус……...12

Банка Грамийн – случай на бизнес етика……..…..14

Критики срещу Сен……...…18

ДОПЪЛНИТЕЛНИ РАЗМИСЛИ (Подкрепящи очевидното)……...21

ОСНОВНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА…….37

БИБЛИОГРАФИЯ…….39

Въведение

„Философията на икономиката се състои от проучвания, засягащи (а) рационалния избор, (б) оценка на икономическите резултати, институции и процеси и (в) онтология на икономическите явления и възможностите за придобиване на знания за тях. Макар тези проучвания да се припокриват в много отношения, полезно е да разделим философиятана икономиката по този начин на три предметни области, които могат да бъдат възприемани съответно като клонове: теория на действието, етика (или нормативна социална и политическа философия) и философия на науката. Икономическите теории за рационалност, благополучие и социален избор защитават съществени философски тези, които често са подкрепениот съответна философска литература и са от съществен интерес за интересуващите се от теория на действието, философска психология и социална и политическа философия". Това е общата дефиниция за „философия на икономиката" в Станфордската енциклопедия на философията (plato.stanford.edu/). „Философия на икономиката" е този клон на философията, който изучава философските въпроси, свързани с икономиката. Той може да бъде дефиниран също като клон на икономиката, който разглежда собствените й основи и морал" (en.wikipedia.org). „Подобно на много от социалните науки, икономиката е произлязла от философията, а интересите на икономистите продължават да съвпадат в някаква степенс тези на философите" (philosophy.wisc.edu). Следователно философските съждения върху егоизма и рационалността, благополучието, справедливостта и свободата трябва да са от значение за икономистите. В тази дисертация ще се опитам да изследвам труда на две важни личности, като не забравям горепосочените дефиниции.

Амартия Сен и Мухамад Юнус са двама икономисти, които са добре познати на обществеността и академичните среди по многопричини. Първо, и двамата са носители на Нобеловата награда. Професор Сен получава Нобеловата награда за икономика през 1998 г. „за приносите си за икономиката на благосъстоянието" и за помощта си за възстановяване на „етичното измерение на икономиката и свързаните с нея дисциплини", а д-р Юнус получава съвместно с банка Грамийн Нобеловата награда през 2006 г. „за усилията им да създадат

икономическо и социално развитие, започвайки от бедните прослойки. Траен мир може да бъде постигнат, само ако големи групи от населението намерят начин да излязат от състоянието на бедност. Микрокредитите са един от тези начини. Развитието, което започва от бедните прослойки, помага също за напредък на демокрацията и човешките права" (Нобелова комисия 2006 г.). Тяхната главна сфера на изследване е икономиката. Главната дейност на Сен е академичният труд. Като професор по икономика и философия в Харвард, неговите теории като подхода за възможностите, развитието като свобода и критика срещу рационализма са повлияли върху много мислители, икономисти и организации, като Организацията на Обединените нации (ООН), довели са досъздаването на Индекса за Човешко развитие, и, разбира се, са били критикувани от дори още повече хора. Макар д-р Юнус първоначално да е преподавал икономика на университетско ниво, впоследствие той решава да стане „специален" банкер, „банкер на бедните", както е наричан в обществото. Банка Грамийн и практиката на микрокредити, смятани за негови „деца", създават иновативен метод, който се фокусира върху най-бедните сред бедните и им помага да се спасят от бедността. Естествено, тойстава обект и на много критики и обвинения паралелно с непрекъснатото нарастване на влиянието и присъствието на Грамийн и микрокредите в икономическите, банкови и социални програми в целия свят.

По тези и вероятно още много други причини, които не са споменати тук, но за които човек може да се досети, ние ще се опитаме да открием общите философски принципи в теорията на Сен и практиката на Юнус, *vita contemplativa (съзерцателен живот)*и *vita activa (активен живот)* – нещо, което се случва за първи път. Това е комбинация от икономическа, социална, политическа и етична философия. Нашето намерение не е да критикуваме Сен и Юнус и да разкрием слабите им места, които могат да са много. Не се опитваме да преценим дали те са перфектни или имат сериозни недостатъци. Това вече е направено от мнозина. Моята цел е да намеряобщи положения, общи мисли и по възможност общо влияние върху и помежду им, да открия дали между професорите има съвместимост. Аз ние съзнателно поддържам съвсем положително отношение към работата им и затова искам да видя дали между тези две забележителни личности има някакъв вид връзка.

Поради факта, че моето проучване е съвременно,а и почти нищо не е писано за връзката между тези икономисти, нашите главни източници са оригиналните текстове на тези двама мислители в техните области и възможно най-дълбокото им разбиране. За да успеем в това начинание, ще направим изчерпателно резюме на три книги на Амартия Сен, които смятаме за най-представителния му труд в разглежданата област. Заглавието на моятадисертация е всъщност синтез на заглавията натези книги. След това ще следвам подобен подход за Мухамад Юнус с единствените две книги, които той е написал досега за банка Грамийн и нейните практики. После ще се опитам да категоризираме техните мисли и действия съгласно известни етични, политически и икономически концепции и накрая ще се опитам да разкрия дали теориите на Сен имат практическо приложение в практиката на Юнус и банка Грамийн – нещо, което не е правено досега. Ще бъде използвана също международна библиография (специализирана и неспециализирана) и ще се включат елементи от различни източници като библиотечни книги, статии от сборници, вестници и списания и от световната мрежа (World Wide Web). Техниките, които ще бъдат използвани за анализиране на събраната информация, са качествени. Ще бъдат използвани идеи и знания, придобити от всички преподавани уроци и лични прочити. Обяснения, отношения, сравнения, обобщения и теории ще бъдат използвани за тълкуване на текстовете на Сен и Юнус и тяхното прилагане в управлението на банка Грамийн.

Надявам се, че това съчинение – макар по никакъв начин да не може да изчерпи всички възможни комбинации и тълкувания на връзката между двамата мъже – е от значение за съвременните и бъдещи икономисти, политици, философи, интелектуалци и обществото. Надяваме се също този труд да предостави адекватен материал за разсъждение върху настоящите социално-икономически и политически условия и доминиращите икономически теории и системи, както и да бъде отправна точка за следващо разглеждане на темата, като в същото време изпълни една от най-важните задачи на философията: да оспори преобладаващото течение и да докаже, че нещата могат да бъдат виденипрез различна, може би по-добра призма, когато първо помислим върху тях, а след това предприемем действия, за да ги променим, както е направил Сократ, архетипът на философа. В този случай разглежданата тема е връзката между икономиката, свободата и

развитието и нейното приложение в обществото за насърчаване на личното и общото благополучие.

СЕН, ЮНУС И БАНКА ГРАМИЙН

Първата глава е резюме на главните въпроси и теми, които са разгледани в три книги, написани от Сен (въпреки че тези идеи се появяват отново и отново в повечето му статии, лекции, книги и др.). Тези книги се смятат за представителни за работата му и имат въздействие върху икономическата мисъл и икономическата и социална философия. Първата по хронологичен ред е „За етиката и икономиката" (Сен 1987), втората е „Развитието като свобода" (Сен 1999) и третата и най-нова е „Идеята за справедливост" (Сен 2009). И трите книги са свързани с темата на тази теза по един или друг начин и се занимават с Икономиката, Развитието, Етиката и Свободата. Целта на тази работа не е да критикува Сен или позициите му. Целта е просто да запознае читателя на тази дисертация с главните идеи на Сен чрез книгите му.

След това идва подобна по структура глава за Мухамад Юнус и работата му. Юнус е написал две книги. *„Банкер за бедните" (1997)* е личната му история как решава да трансформира живота си, като си поставя за цел да помогне на бедните хора в света и историята на банка Грамийн. В тази книга той проследява интелектуалното, философско и практическо пътуване, което го кара фундаментално да преосмисли икономическата връзка между привилигеровани и непривилигеровани, богати и бедни, както и предизвикателствата, които той и неговите спътници срещат при реализирането на банка *Грамийн*. Във втората си книга *„Да създадем свят без бедност: Социален бизнес и бъдещето на капитализма"* (2007) той разгръща размислите си за свят и икономика с по-социално съзнание. Книгите му могат да бъдат определени катонеобходимо и вдъхновяващо четиво за всеки, който се интересува от икономика, бизнес и държавна политика, филантропия, социална история и който споделя неговите виждания.

И двете глави ще помогнат да разберем по-късно къде съвпадат позициите на тези двама носители на Нобелова награда и как идеите и философията на Сен намират практическо приложение в голяма степен в работата на Юнус. Ще се опитаме да установим и разберем как философията, върху която е основана теорията на Амартия Сен, както е описана в трудовете му, се прехвърля и прилага в идеите и практиката на Мухамад Юнуси *modus operandi*на банка Грамийн – нещо, което вероятно е направено за първи път. Няма да се опитваме да съдим или критикуваме теориите на Сен или практиката на Юнус, дали са правилни или погрешни, истински или фалшиви. Това не е нашата цел. Както предполага заглавието на тази дисертация, ние търсим общите философски принципи и елементи между тези двама икономисти на теоретично и практическо ниво. Опитваме се да покажем, че идеите на Сен могат да служат за компас, с който да достигнем желаната цел,и могат да бъдат прилагани в начинания в реалния живот. Тази задача, по наше мнение, е съзнателно или подсъзнателно, но със сигурност с желание и готовност поставена от Юнус и банка Грамийн. Не се опитвам да разбера кой е казал или направил нещо първи, Сен или Юнус, Юнус или Сен. Просто искам да покажа, че от моята гледна точка икономическите и философските идеи на Сен могат и са прилагани успешно - понякога напълно, понякога частично–от Юнус. В третата главаправя преглед на основните характеристики на вижданията на Сен и Юнус по различни теми (напр. етика) през призмата на нашето тълкуване и се опитвам да открия къде тези черти могат да бъдат класифицирани или съвпадат. След това се опитвам да открия дали нашето предишно тълкувание и класификация намират емпирично съответствие в практиката на Юнус (по-точно в банка Грамийн) и в теорията му. И накрая, с една обикновена схематизация се опитвам да покажа*a notreavis* как всичко горепосочено е свързано помежду си. Надяваме се, че резултатът си струва да бъде прочетен, и каним други, за които това може да е интерес и вдъхновение, дапродължат, коригират и задълбочат това философско разследване, което е твърде малко в сравнение с величината на двамата носители на Нобеловата награда – едната за икономика (Сен), другата за мир (Юнус и Грамийн).

За Сен икономиката е социална наука, която трябва да се интересува от хората и техния живот, следователно човешките мотиви са важни за икономическата наука. Човек може да пожертва собствената си изгода в името на

кауза, която е по-голяма от него. Сен непрекъснато критикува модела на Рандомизирано контролирано тестване (РКТ). Рационалността не изключва нито дълбокия алтруист, нито този, който преследва лични облаги. Капитализмът не е само лична печалба и не е самоцел. Има реципрочна връзка между етиката и икономиката. Икономиката зависи от силни ценности. Едноизмерният, едностранен икономически начин на мислене, който е плод на монолитното икономическо образование, всъщност е ненаучен и ограничен (късоглед). Главната цел на икономиката не е генериране на богатство, а щастие, *eudaimonia.* Икономиката е само средство, инструмент за постигането на тази цел, на тази*telos.* Необходима е промяна на фокуса за реалния живот, за бедните хора и жени, за да могат да възстановят самоуважението и достойнството си. Той е също силен поддръжник на феминистката икономика. Икономическата наука трябва да стане многоизмерна, каквото е самото общество. Индекси като БВП (Брутен вътрешен продукт) и ниво на приходите не са достатъчен показател за икономическо развитие. Под икономическа бедност се разбира лишаване от потенциални възможности. Намаляването на неравенството означава увеличаване на възможностите, а не просто увеличаване на приходите. Предимствата не са само това, което човек има, а това, което може да има. Трябва да се стремим да постигаме „цялостни" резултати. Икономическата свобода води до по-реална свобода. Свободата има двойнствена роля. Отказването на икономически транзакции и възможности е лишаване от свобода. Развитието трябва да бъде възприето като процес на разширяване на свободите. Премахването на бедността и спънките за икономически възможности е важно за развитието. Целта на развитието е свободата - както положителна, така и отрицателна. Въпреки това пазарният механизъм не е цяр за всяка болест. Системата на Сен е странна смесица от деонтология, консеквенциализъм, негативен утилитаризъм, прагматизъм и екзистенциализъм. Обществено участие е нужно, за да серешат бъдещи икономически политически курсове. Свобода и етика са нужни за устойчиво развитие.

Банка Грамийн е експеримент за прилагане на практика на етиката и икономиката. Юнус прилага смесената икономическа и етична система на Сен първоначално в банковия сектор, а след това в икономиката с идеята за социален бизнес. Както Сен, така и Юнус са деонтолози, консеквенциалисти, негативни

утилитарианци и екзистенциалисти. Грамийн е банка, която функционира деонтологично и е печеливша, но чиято цел е социално ориентирана. Главната цел е премахването на бедността, което се разбира като увеличаване на свободите и възможностите. Етичната икономика на Сен намира съответствие в операциите на банка Грамийн.

Юнус, подобно на Сен, смята, че бедните хора – мъже и жени – са архитектите на своя собствен живот. Грамийн и Микрокредит ще им помогнат да изследват вътрешната си същност и да реализират своите способности. Беден е не само някой с много нисък доход, а също някой с много малки възможности. Микрофинансите са средството, което отчасти дава съдържание на способностите, съгласно подхода на Сен. Целта на Грамийн е да премахне бедността и унижението, с което тя е съпроводена, да върне на беднитехора тяхнатасвобода и човешки права. Човек трябва да има възможност да вземе кредит, без да бъде поставян под поробващ режим на изплащане. Грамийн се бори за свобода, бори се за бягство от затвора на бедността. Сен иска да сложи край на лишването от освобода и да увеличи способностите. Както Сен, така и Юнус вярват в човешките възможности и в начина, по който хората могат да определят своето бъдеще. Те са против икономическия дарвинизъм.

Бедността за Юнус е концептуална грешка. Според Юнус и Сен икономиката се нуждае от преориентиране, препрограмиране. Пазарът има своите ползи, но и двамата твърдят, че той се нуждае от ограничения. И двамата критикуват класическата концепция зарационалност и мотивите за печалба. Юнус я опровергава по някакъв начин със създаването на банка Грамийн и нейните методи. Те смятат, че моделът *homo economicus* е погрешен. Човешкото достойнство и себеуважение, суверенитетът на жените са изключително важни и за двамата. Банка Грамийн, Юнус и Сен са поддръжници на феминистката икономика, на даването на възможности на жените и бедните хора. И двамата критикуват институционалния фундаментализъм. Грамийн е жив пример за това отношение с нейните революционни методи и програми.

И двамата искат да „морализират" и „хуманизират" капиталистическата система. Общественото обсъждане и участие са важни за Сен и Юнус. Те искат икономическата система да бъде социално ориентирана. Банка Грамийн, макар и не

съвършена, се движи в правилната посока. Двамата икономисти не са изцяло против капиталистическата система и свободния пазарен механизъм. Те искат да го реформират със своите идеи и методи и да го накарат да признае човешките същества и техните умения, таланти и способности. Отговорното преследване на печалба може да бъде съчетано със служба за удовлетворяване на социалнитенужди, съссвобода и разширяване на способностите. Въпреки това те твърдят, че ни е нужна свобода, зада имаме повече свобода.

Икономиката като социална наука в настоящата си форма е незавършена според Юнус и Сен. Ние се приспособяваме към теории и пренебрегваме реалността. Необходима е нова концепция за икономика. Грамийн и Микрокредит правят първата крачка, като създават иновативна банкова институция, променяйки парадигмата и помагайки на служители да постигнат по-широка комбинация от възможности. Сен и Юнус искат връщане към икономическите корени, за да търсят вдъхновение. Икономическата помощ трябва да подобрява условията на живот, а Грамийн иска да види резултата от своите кредити във всекидневния живот на клиентите си. Следвайки логиката на консеквенциалистите, банка Грамийн проверява редовно клиентите си, за да разбере дали стандартът им на живот се повишава. Банката подкрепя виждането на Сен, че развитието не се измерва само с увеличаване на приходите. Практичността и прагматизмът са очевидни при Сен и при Юнус. Те не пренебрегват ефекта на нормите, ценностите и културите в нашите решения и начин на мислене. Следователно Грамийн ще трябва да адаптира модела си в различните страни.

Ролята на икономиката е инструментална за Сен и Юнус. Тя служи на крайната цел, която е аристотеловото *eudaimonia*. Юнус превръща в действие това, което Сен казва с думи. Банка Грамийн, със системата от микрокредити и социалната си ориентация, по наше мнение постига отчасти исканията на Сен за етика, свобода и развитие.

СХЕМАТИЗИРАНЕ НА ВРЪЗКАТА

Тази примерна интерпретационна схема е, разбира се, само една от многото алтернативни схеми и обяснения, които човек може да създадепоради техните взаимодействия, добри предположения и изменения. Избраната схема има кръгова структура и не следва реда на главите. Нека си я представим като класически компас. В горната му и централна част, където е посоката Север, се намира Етиката. Етиката в този случай, и както Сен предпочита, включва класическата аристотелова идея за*eudaimonia*, да живеем живота, който искаме и да увеличаваме нашето лично благоденствие и това на обществото, но винаги използвайки честни средства за постигането им. За банка Грамийн бедните хора и жени са достойни за кредити, имат достойнство, самоуважение, мотиви, различни от максимизиране на печалбата, грижа ги е не само за себе си, но и за семействата им и обществото.

Придвижваме се по посока на часовниковата стрелка към точката Изток, където намираме Свободата. Свободата и способностите са необходими, за да продължим нашето пътуване. Не трябва да забравяме, че свободата има двойна роля – като средство и като цел. Част от нея може да бъдепоставена също след развитието, защото главната цел на развитието е свободата. Човек може да бъде етичен, без да е свободен. Такаче Юнус се опитва да даде икономическа свобода и да разшири подхода на Сен за възможностите. Как може да направи това?

Отговорът лежи в точка Юг, която представлява икономическите науки и икономиката. След като имаме вече Етика и Свобода на действие с голям брой възможности, можем да преместим фокуса от икономическите науки и икономиката към социалния бизнес, социалния капитализъм и социалните цели. Юнус създава финансова институция като Грамийн и метод като микрокредити и променя „парадигмата”.

След това на точка Запад намираме Развитие. Развитието в тази ситуация означава да извадим хората от състоянието на бедност, да намалим бедността и дори да се опитаме да я премахнем. В допълнение развитието означава повече свобода – икономическа, социална, политическа, лична и т.н. След като сме

изпълнили всички предишни изисквания, поставени от етиката, свободата и икономиката, триумфално идва Развитието.

Накрая свършваме оттам, откъдето започнахме – Етиката. Оптималният начин на живот, който е обект на обсъждане от толкова много философи (включително Сен), е началото и краят на този кръг от добродетели. Едно вечно движение. Паричният капитал, който Грамийн и Юнус осигуряват на бедни хора, е като стълбата на Витгенщайн (Витгенщайн, 1918), която се използва за достигане на по-високи нива и след това се отмята назад. За да постигнем това състояние на щастие, трябва да живеем живота си екзистенциално и автентично, да разширим способностите си, както Сен иска, да направим възможно най-доброто, на което сме способни в един „хайдегерски" свят. Това вероятно може да бъде наречено „екзистенциална икономика".

ЕПИЛОГ И ДОПЪЛНИТЕЛНИ РАЗМИСЛИ

В последната, четвърта глава ще се занимаем с някои критики от други изследователи по отношение на теориите и практиките на Сен и Юнус-Грамийн. В случая на банка Грамийн добавихме и нашата собствена критика на базата на прилагана в бизнеса етика. Включени са някои изводи за връзката между Сен и Юнус, макар почти всички те, според нас, да са обсъдени подробно в предишната глава. Накрая, най-голямата част от тази глава се занимава с представянето на преки и непреки подкрепящи мнения, изявления и доказателства от други автори по общите въпроси, с които се занимават Сен и Юнус.

Критика срещу банка „Грамийн" и Юнус

Банка Грамийн има 8,3 милиона клиенти, 97 процента от които са жени. 11 200 са просяци по професия. Има 26 000 служители и 2565 клона. В сайта на Грамийн(www.grameen-info.org/)пише, че банката дава съвсем малки заеми (обикновено по-малко от 200 долара). Това са микрофинанси. Те твърдят, че според проучване на Световната банка от 1998 г. клиентите на банката в Бангладеш преминават прага на бедността с темпо от 10 000 души на месец. За

някои това се изразява в по-добро хранене, записване на децата на училище или дори местене от кирпичена в дървена къща. Грамийн взема лихва от 18 до 60 процента, докато местните заемодатели вземат между 120 и 300 процента. ООН обяви 2005 г. за годината на микрокредитите (www.un.org/events/microcredit/).

Някои критици, като авторите Дж. Тъкър и С. Шарма, твърдят, че Юнус е един от най-малко критикуваните мъже на планетата и че ефектът от стратегията на Грамийн е да вкара хората в капан и да ги превърне в длъжници, а не да намали бедността.Тъкър се чуди как е възможно Грамийн да дава заеми на жени, а обикновените банкери да са толкова глупави да пропуснат тази възможност след десетилетия на демонстрации. Той смята, че историите за успеха на Грамийн са преувеличени твърдения, подкрепяни от креативна финансова аритметика. Други, като Пърл и Филипс, твърдят, че лихвата по изплащане на заемите на Грамийн не е такава, каквато твърди банката. Ш. Хандкер твърди, че „груповото даване на заеми, каквато е практиката на банка Грамийн, изглежда увеличава лихвите по изплащането и подкрепя положителната роля на социалния капитал в малки заеми за групи“.

Автори като Дж. Мордък и Чхан Ха Джун твърдят, че макар движението на микрокредитите да е активно повече от 30 години, няма достатъчно доказателства за тяхната ефективност, и че без правителствена помощ или международни донори лихвите, определяни от институции като банка Грамийн, биха били изключително високи. Най-голямата част от микрокредита не е използвана за задвижване на предприемаческата дейност на бедните, а отива за общо потребление. Социалният бизнес не може да даде поощренията, нужни на предприемачите, за да включат в своите проекти работа за бедни хора. Д. Смит споменава за критици, които твърдят, че малките заеми помагат на бедните хора да поминуват, но не ги изваждат от състоянието на бедност. Много бедни хора биха предпочели редовна работа, вместо да са самонаети. Отговорът на Юнус е, че въпреки че работата може често да е най-доброто решение на бедността, когато такава няма, микрокредитът е втората най-добра алтернатива.

Бившият генерален секретар на ООН Кофи Анан каза през 2004 г.: „Микрофинансите доказаха своята ефективност в много страни като оръжие срещу бедността и глада. Те наистина могат да променят живота на хората към по-добро –

особено живота на тези, които най-много се нуждаят от това“. Други начинания, подобни на банка Грамийн, включват *Банка Пополаре Етика*, която функционира повече от десет години в Италия, докато Грамийн е основана през 1983 г. - преди 30 години. Тя дава заеми само на имигранти и бездомни и най-важният критерий за финансиране на бизнес е той да има социален принос. Банката дава заеми само за добра кауза, както писа журналистът К. Папакоста (2009). Потребителски заеми са давани само за закупуване на екологични продукти като хибридни модели коли,бизнес заеми са давани само на предприятия, които искат да станат „зелени“ и не нарушават кодекса на труда, печалбата, получена от кредитни карти, се дава за национална амнистия, а специални лихвени проценти се дават за финансиране на екологични проекти. Това е пример за друга банка със съзнание.

Банка Пиреус, която е една от най-големите частни банки в Гърция, обяви през 2013 г., че повече няма да финансира фирми, които не осигуряват своите служители в Гръцката фондация за социална сигурност (гръцката пенсионна организация), както би трябвало да е, както и фирми, които не изплащат задълженията си в гръцкото министерство на икономиката.

Нора Кастанеда, президент на *Банмухер* (Банката на жените), основана през 2001 г. във Венецуела, казва, че бедността има женско лице. Банката иска да финансира бизнес инициативи за жени, които са изправени пред изключително трудни икономически условия. *Банмухер*помага не само с пари, а и с образование и практика и насоки преди и след одобрението за отпускане на кредит. Банката е помогнала за създаването на над 20 000 работни места.

Банка Грамийн – случай на бизнес етика

„Бизнес етиката е клон на етиката, който анализира проблеми и дилеми, породени от бизнес практики: например социалните отговорности на фирмата, правилните граници на приемлива конкуренция, разрешаването на въпроси, свързани с конфликтни задължения на акционери и клиенти, и докъде се простират границите на фирмената лоялност“. Това е дефиницията на термина „бизнес етика“ в Оксфордския речник по философия (2005:50). В тази част ще се опитаме да

анализираме случай от реалния живот като банка Грамийн, като имаме предвид горната дефиниция и използваме някои от класическите понятия и теории от общата етика и бизнес етиката. Случаят Грамийн повдига много въпроси. Дали мотивите зад операциите на Грамийн са морално приемливи или не? Дали Грамийн става съучастник в капиталистическите идеали и учения? Дали нейните клиенти и народът на Бангладеш са по-добре след създаването й? Дали нейният кодекс на етично поведение е приемлив според известните теории за етика? Нека да започнем да изследваме част от въпросите с помощта на различни теории по етика.

За Кант моралното действие се основава на чувство за дълг, и не заради някакво влечение или усещанеили заради възможността човекът, който извършва действието, да извлече някаква полза. (Уорбъртън, 2001). Намерението трябва да бъде ясно, преди да се прецени дали действието е морално. Той твърди, че като разумни човешки същества ние имаме задължения, които са категорични, абсолютни и безусловни.За него има един основен категоричен императив: „Действай само заради максими, които можеш в същото време да определиш като универсални закони“. Това е принципът на универсализирането. Друг императив е: „Отнасяй се с хората като крайна цел, а не като средство за постигане на крайната цел“. Трета максима е: „Действай, сякаш си член на идеално царство от цели, в което си едновременно субект и суверен“. Дали тези максими са изпълнени в случая с Грамийн? Според нас, те са. Можем да твърдим, че първата максима е изпълнена, защото минава успешно теста на универсализирането. Точни и справедливи правила и процедури, използвани от Грамийн, са приветствани. Кой не би искал да види края на бедността и разширяване на способностите? Вторият императив - да се отнасяш към хората като крайна цел - е отново изпълнен, защото хората, свободата и тяхното благополучие са винаги в центъра на подхода на Грамийн. По същия принцип тя изглежда минава и теста за идеалното царство от цели, където човек е едновременно управник и гражданин.

По утилитаристичен начин те искат да направят Грамийн и нейните операции и услуги достъпниза възможно най-много хора и така да увеличат степента на доверие, свобода и суверенитет на клиентите си и на обществото, което впоследствие да увеличи степента на общо щастие. Въпреки това в същото време те работят по негативен утилитарен начин, тъй като се опитват със своите

действия да произведат най-малкия обем нещастие (Уорбъртън, 2001), фокусирайки се върху помощта за бедните хора и жени. Утилитаризмът би означавал да произведеш най-добрия баланс на щастие-нещастие за най-много хора. Това изглежда също в съгласие с парето-консеквенциализма, тъй като поне един човек е по-богат в резултат на техните практики, без да кара други да обедняват. Грамийн и микрокредитите са направили много хора по-богати, като са им дали достъп до кредит и са им предложили възможности, които други банки са им отказали.

Дали Грамийн може да е в съгласие с теорията на Хабермас за комуникативно действие (Хабермас, 1984)? Имало ли е ситуация с „идеална реч“, в която всички засегнати партии са одобрили този курс на действие и където по-добрите аргументи са спечелили без принуда, използване на сила и страх? Дали е в съответствие с теорията на Ролс и правилото „було на невежеството“? Донякъде можем да отговорим с „да“ на първия въпрос заради „центровете“, които Грамийн изгражда в много райони. В началото обаче само Грамийн и Юнус са участвали в тази „реч“. Да вземеш заем е решение от типа „приемаш или не?“. Или приемаш всички правила, в това число 16-те решения, или няма да бъдеш финансиран. Въпреки това ние смятаме, че сега всички засегнати страни участват във вземане на бъдещи решения, а неформален социален договор е непрекъснато обект на преговори между всички страни. Има социална отговорност и почтеност в процедурите на Грамийн, но определено принципът на „булото на невежеството“ не е изпълнен. Могат ли да бъдат повдигнати други подозрения срещу Грамийн? Те не се опитват да скрият функцията кредит и заем, нито 16-те решения. Това алиби ли е, за да се помогне за разпространяване на даването на заеми? И дали определяните от тях ниски лихви са отговор на високите лихви, поставяни от алчни заемодатели? Дали това е въпрос просто на размер на лихвата?

Управлението на банката изглежда добро и морално. Според теорията на акционерите (Гудпастър, 1993:230-1) управлението задоволява почти всички интереси на акционерите. Възможно е добрите клиенти да се окажат в по-добра позиция след известно време. Разширяването и растежът се случват с Грамийн, така че тя може да осигури работни места за тях. Ползата за акционерите също е удовлетворена с нарастване на стойността на дяловете им. Дали клиентите и

общностите са по-богати в резултат на нейните операции и социални цели? Някои ще кажат - да, защото качеството на живот е повишено. Други – не, защото те стават „пристрастени“ към заеми и освен това върху тях се упражняваиндиректен контрол за проверка на напредъка им. Въпреки това управителният екип вероятно следва „златната среда“ на Аристотел и приема, че много процедури са съмнителни. В замяна обаче те предлагат услугите на Грамийн на най-бедните от бедните, без да възнамеряват да заблудят клиентите си, тъй като цялата информация е известна, още преди вземането на заем. Няма човек, който да е съвършено мъдър. Вероятно за Грамийн, Юнус и Сен гръцкото *Areti* или*Virtu* се научава чрез практиката.

В статия 1901 от „Уортъннолидж“ (Уортън 2009), в ИнститутУортън към Пенсилванския университет, е обсъдено хищническотокредитиране. Долупосочените факти са подбрани и представени както в тази статия: Ние непрекъснато чуваме по новините и виждаме последиците от проблема с високорисковите кредити. Американската икономика бе в криза, а сега европейската икономика е в много лошо състояние. Много водещи финансови институции се сринаха и много граждани загубиха фиксираните си и настоящи авоари като къщи, акции и др., както и работата си. Много учени и експерти изследват и анализират проблема, за да открият причините. Несъмнено този проблем поражда етични въпроси, които имат отношение към ролята и характера на хората и на системата, която подкрепя „хищническото заемане“. Но какво точно е хищническо заемане? В материал на Муто, Бонд и Илмаз се прави анализ на теоретичните стимули, които карат заемодатели да практикуват хищническо заемане. Авторите казват, че хищническо заемане означава „давам ти заем, който ще намали очакваното ти благосъстояние“ (Уортън 2009). С други думи, това означава заем, който е лош за клиента. За много хора заеми с изключително високи лихви представляват хищническо заемане. За да са сигурни, че ще могат давъзстановятдостатъчно щетитев случай, че клиентът не изплати заема, заемодателите го превръщат в жертва.

Хищническото заемане етично ли е? Заемите на Грамийн етични ли са или хищнически? Юнус, служителите му и тяхната тактика етични ли са? Заемите на Грамийн приемливи ли са за съвременните етични стандарти? Може ли някоя

теория по етика да подкрепи този вид бизнес етика? Правителствата отговорни ли са за нейното прилагане и нейните резултати? Кантовата етика ясно заклеймява хищническото заемане и хората, които го практикуват. Служителите на Грамийн и Юнус не действат от личен интерес. Те наистина помагат на хората с микрофинансите. Приходите, както и покупателната способност на клиентите се увеличават. Общественото доверие е силно. Мнозинството от клиентите ще са в по-добро финансово състояние, дори и някои от тях да не успеят да изплатят заема. Практиката на хищническо заемане е не само резултат от „неетични“ или лоши финансови институции, корпорации, управители и бизнес практики. Значителен дял имат правителствата и легалните мрежи в цял свят, които позволяват този катастрофален начин на заемане и следователно отговорността е тяхна. Липсата на „социален договор“ в тези дела ни показва най-тъмната им страна.Учудващо е, че макар гореспоменатите страни да са били задължени да гарантират резултатност и стойност на операциите си, те не са успелии следователно не са успели да защитят акционерите си, клиентите си, гражданите и самите себе си. Алчността е била водеща в практиката и политиката им. Аристотеловата *phronesis* им е била непозната. Противно на това в практиката на Грамийн на всички членове на обществото е позволено да заемат мястото си на кръглата маса на дискусиите и сътрудничеството, за да се намери най-приемливото решение.

Критики срещу Сен

Автори като Стаматис, Козирис и Граварис (Исополитея, 1999) определят Сен като етичен философ, „икономист на бедните“ или „Адам Смит за бедните“. Козирис (1999) пише, че Сен критикува модела Homo Economicus, „не защото не всеки човек е Homo Economicus, а защото този, който е само Homo Economicus се превръща в рационален глупак (Сен, 1977)“. Той твърди, че за Сен „целта и причината за съществуване на икономиката са да служи на етични цели с етични средства“. За Козирис, позицията на Сен е отнологична, тъй като не приема човек да е едноизмерен и антисоциален. Етиката не е враждебна към икономиката. „Етиката издава заповедите, а икономиката ни осигурява средствата и механизмите за тяхното изпълнение“ (Козирис, 1999), твърди той. Макар Козирис да вярва, че е

правилно етиката да има превъзходство над икономиката,както смята Сен, той го критикува, че не допълва етичния си подход към икономиката с практични идеи.

За Пайонидис Ф. (1999) работата на Сен е уникална: тя съчетава политическа и етическа философия с икономика и други социални науки. Въпреки това той забелязва проблем в определянето на общите възможности на човека. Ето защо има нужда да се разбере какво хоратанаистина са правили и правят, което може да ни отведе до измамна представа за това как те възприемат живота си. Пайонидис, въз основа на книгата на Сен „Преразглеждане на неравенството“, пише: „Макар теорията да произлиза от интуитивно правилна идея, липсват й много детайли. По-специално, тя не предлага ясна идея за*equalizandum* и нейното обосноваване е непълно“.

Граварис Д. (1999:276) твърди, че в работата на Сен„морализирането на икономическите понятия“ съвпада с „икономизацията на етичния аргумент“. Папандреу А. (1999) твърди, че етично-философският подход на Сен е повлиян от Ролс, който съди за благоденствието на обществото по състоянието на най-малко облагодетелстваните.

Морис С. пише, че „е много трудно да се измисли наука, свободна от всякакви ценности“ (Морис, 2010:41), въпреки виждането на Робинс, че икономиката и етиката не трябва да се смесват. Джордж Стиглър (Стиглър, 1981:175) също смята, че макар хората да имат етични убеждения, които влияят на поведението им, „алтруизмът е силен вътре в семейството и към близки приятели, и намалява със социалната отдалеченост на човека“. Въпреки това Йон Елстер твърди, че „социалните норми са важен вид мотивация за действие, която не може да бъде подчинена на рационалността ивсъщност на каквато и да е форма на оптимизиращ механизъм“ (Елстер, 1989:15).

Според Крокър А. иРобейнс И. (Крокър&Робейнс, 2010:60 -1) подходът за възможностите е един от най-важните приноси на Сен. Двамата автори твърдят, че „подходът на възможностите не е теория, която обяснява бедността, неравенството или благополучието...той осигурява концепции и нормативни мрежи, в които се концептуализират, измерват и оценяват тези явления, както и институциите и политиките, които им влияят“. Те дават за пример Алкир (2002), Улф и де-Шалит

(2007), които използват теорията за възможностите – първият, за да оцени проектите Оксфам в Пакистан, а последният, за да изгради политика за лица в неравностойно положение в благоденстващи общества. Има други обаче като Роймър (1996) и Дуоркин (2000), които я критикуват като непълна, както и резултатите, които тя може да постигне.

Еманюел Беникур (2002) твърди, че „макар подходът за възможностите на Сен да има отношение към някои философски въпроси, основната му теоретична система остава безспорно неокласическа“. Дюс Л. (2008) също твърди, че проектът на Сен не е уникален и позицията му е пренаписване на Ролс. „Концепцията на Сен за честност или справедливост изисква изравняване на дефицита на възможностите, за разлика от концепцията на Ролс за справедливостта като максимална честност“, пише той (2008:1). Дюс твърди, че много преди Сен Хигинс (1978)е бил защитник на връщането на икономиката към комбинация от морална философия и обективен анализ ие бил срещу стесняването на икономиката, подобно на позициите на Смит и Маркс. Хигинс очаквал бъдеща революция в икономиката на развитието, в която етиката да влезе отново в дискусията, и критикувал икономиката на свободния пазар като крайно ненаучна.

Според Алкир С. (2010:195) „Сен пренася развитието върху етична почва...разширява го, за да включи в него неикономическите и нематериални аспекти на живота като културни дейности, достойнство, самоуважение и други смислени дейности и състояния“. Според Сен хората, пише тя, „могат да действат като средство за пряко намаляване на собствената си бедност или за борба срещу бедността в своето общество“ (2010:197). Въпреки това има автори, които смятат теорията на Сен за непълна, тъй като той подчертава връзката между действията и постигането на това, което всеки от нас цени, и пренебрегва факта, че има действия, които могат да навредят на другите, едновременно на общо и групово ниво (Стюарт 2005; Денюлин 2006).

Дейвид Кларк (2005:2) твърди, че „Подходът за възможностите (ПВ) на Сен се е превърнал във водеща алтернатива на стандартните икономически мисловни рамки за бедността, неравенството и човешкото развитие като цяло“. Една от силните страни на Сен е, че неговата рамка е гъвкава и позволява вътрешен плурализъм. Следователно много изследователи могат да я развият и да я

приложат по съвсем различни начини. Кларк пише, че има значително нарастване на изследванията, които се опитват да приложат ПВ, за да измерят бедността и благополучието. Някои от тях се опитват да измерят човешките таланти и умения, връзката между приход и възможности и др. Естествено има критики срещу оперативната му ефективност (Съгдън, 1993) и срещу това, че не допълнил теорията си с конкретен списък от важни възможности (Казълбаш, 1998). Полагани са много усилия да се измери бедността и способностите, човешките таланти и умения, степента на свободата да избираш, връзката между приход (разход) и възможности или да се подчертае неравенството в грамотността, храненето и продължителността на живота по отношение на пол, класа, раса, каста или възраст. Емпирични данни показват, че приходите и възможностите не се увеличават задължително по един и същ начин. (Кларк, 2005:11).

ДОПЪЛНИТЕЛНИ РАЗМИСЛИ (Подкрепящи очевидното)

Както споменахме по-рано, в тази последна част целим да дадем директни ииндиректни подкрепящи мнения, изявления и доказателства от други автори по общите въпроси, с които се занимават Сен и Юнус.

Политиката днес е похитена от банкерите. Това е една от вероятните причини Сен и Юнус да са против институционалния фундаментализъм като Международния валутен фонд или Световната банка. Освен това Юнус предлага идеята за „социален бизнес“ като Грамийн – банка, чиито цели са преди всичко социални, а след това мотивирани от печалба, каквото е и убеждението на Сен. Френският философ Жан Бодриар твърди: „С кредита ние се връщаме към феодални условия, в които част от труда принадлежи по начало на господаря. Това е труд в робски режим“ (цит. Вранас 20011:68).Това са условията, в които живеят повечето бедни хора в света. Сен нарича това „лишаване от свобода“, а Юнус – чрез Грамийн и микрокредитите – иска да сложи край на това робство. Кредитите трябва да са достъпни за непривилигерованите, без да им се отнемат свободата и възможностите, без да бъдат поробени завинаги.

Гражданите са потънали в дългове, защото правителствата не им помагат, а предпочитат да спасят банкерите. Американският професор по икономика Майкъл Хъдсън каза, че те се опитват да премахнат политическата философия и социалните ценности на политическата икономика (Вранас 2012). Френският икономист Жан Пол Фитуси ни припомня, че „икономическото неравенство е сериозен политически проблем на демокрацията“. Политическата воля е по-важна от икономическите критерии. Юнус и Сен подчертават този конкретен проблем: политическата икономика – икономика, която се интересува от политиката и следователно от хората в духа на Аристотел, изчезва. Трябва да преосмислим и да разсъждаваме върху ролята и същността на икономиката и икономическата наука, да използваме интердисциплинарния подход, с който да спрем унижението и отнемането на достойнството.

Икономическата криза, пред която сме изправени, е резултат от конкретни политически избори за преразпределяне на богатството в полза на по-високи социални класи. Идеологията на свободните пазари е претекст, който политическите лидери използват, за да присвояват приходи от останалите социални класи. Вранас пише (2011), че свободата на пазара се разбира като повече свобода за корпорациите и по-малко свобода за гражданите. В годишен доклад на Световния икономически форум (Белли, 2012) се начертава неясен и несигурен свят. Дълбокото икономическо неравенство, финансовата криза и големият провал на финансовите институции и система, са двете най-важни опасности за следващото десетилетие. В него се описва *dystopia* (противоположно на*utopia*) – „свят, в който животът е пълен с трудности и лишен от надежда“. Банка Грамийн и Юнус искат да върнат надеждата на бедните и да попречат на дистопията да се превърне в реалност.

Проблемът с бедността не засяга само страни като Бангладеш. Според Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) (2011) индексът Джини измерва неравенството при разпределянето на благата (където 1 е съвършено неравенство, а 0 е съвършено равенство). Дванайсет процента от световното население живее с по-малко от 1 долар на ден. Един процент от населението държи 38,5 процента от световното богатство. Историците Питър Линдърт и Джефри Уилиамсън разкриват в свое проучване, че никога досега един

процент от населението не е държало толкова голяма част от световното богатство (Димитропулос 2011). Харман пише, че според Световната здравна организация най-големият убиец в света не е ракът или друга болест, а „абсолютната бедност“ (Харман 1995:11). Тази бедност обаче съществува паралелено с натрупване на толкова голямо богатство, което може да сложи край на бедността завинаги, твърди той. Франсиско Вандерхоф, проповедникът на „честната търговия“ (fair trade), твърди, че за бедните хора кризата е постоянно състояние (Агелопулос 2010). Юнус казва точно същото като Франсиско. Проблемът с бедността нараства, а заедно с него нараства и неравенството и несвободите, които Сен описва. Грамийн и Юнус се опитват да извадят възможно най-много хора от състоянието на бедностчрез микрофинанси и използваните методи. Като им дават повече икономически възможности, те се надяват да разширят множеството от възможности на Сен и да ограничат негативната свобода, която изживяват.

Сен и Юнус говорят за способности и неравенства. Те обаче признават също ролята на културите, нормите и ценностите, които могат да блокират социалната промяна. Грамийн иска да промени отношението срещу икономическото развитие на жените и други местни традиции и практики, които съществуват в някои страни, и да ускори трансформацията на обществото.

Дамбиса Мойо твърди, че помощите от Запада за Африка увеличават, вместо да решават проблемите, защото създават зависимост, корупция и задушават предприемаческия дух (Димитриу Р. 2011). Позицията на Мойо е в унисон с тази на д-р Юнус, който смята, че бедните хора трябва да бъдат господари на собствения си живот и да не очакват външна помощ, а вместо това да дадат поле за изява на скрития вътре в тях предприемач. Грамийн твърди, че микрокредитът е средството за тази лична активация. Корупцията е въпрос, който вълнува и Сен.

Даниъл Коен пише в своята книга „Благоденствие на злото“, че капитализмът е наложен като цивилизация, която замества всички останали, без външен съдия да прецени доколко тя е правилна (цит. Вистонити А. 2010). Коен изглежда подкрепя виждането на Сен за позицията на наблюдателя. Сен и Юнус поставят въпроси за настоящата капиталистическа система, осмеляват се да я съдят, предлагат идеи и, в случая с Юнус, ги прилагат.

Все повече гласове се присъединяват към призива на Сен и Юнус за цивилизоване на капитализма. Новата икономика ще се основава повече на човешките отношения и по-малко на търговията със стоки. В съгласие със социалната ориентация на Сен за икономиката и социалния бизнес модел на Юнус Елизабет Уорън, професор по право в Харвард, казва, че бизнесменът може да задържи част от своята печалба, но социалният договор изисква друга част от печалбата да отиде за бъдещите поколения (Уорън 2011).

Да се хуманизира икономическата система и да се промени *modus operandi* на бизнеса, да се създаде социален бизнес с етична и социална загриженост, както иска Юнус, развитието да се измерва по нов начин, както пише Сен - това казаха през 2013 г. професорът от Оксфорд Колин Мейър и Джоф Мълган (Малавакис 2013). Мълган смята, че капитализмът може да бъде цивилизован, защото целите на обществото не се определят само спрямо икономиката. Той дори предлага правителствата да подкрепят формите на капитализъм, които поощряват напредъка на социално-емоционалния човешки живот. Никой от тях не смята, че капитализмът е във финалната си фаза. И двамата обаче вярват, че нехайството, неспособността и измамата, за която големите корпорации са отговорни, представляват заплаха за нашето оцеляване и за света, който населяваме. Обществото незабавно ще поиска промени. Капитализмът, пише Лойд в духа на Сен и Юнус, трябва да е слуга, а не господар на обществото (Малавакис 2013).

Историкът-марксист Ерик Хобсбаум твърди, че най-успешният период на капитализма е бил между 1945 и 1970 г., защото тогава е имало политически стабилно и относително социално задоволено население. Той не е бил идеален, но е бил капитализъм с човешко лице според известния историк. Да се хуманизира и морализира капитализмът и свободният пазар е искане, изразено както от Сен, така и от Юнус. Хобсбаум стига до извода, че проблемите на 21 век ще изискват решения, които нито пазарът, нито неолибералната демокрация могат да предложат, и затова е нужен нов синтез междудържавна и лична сфера,държавен контрол и свобода. Това няма да е известният досега капитализъмв Обединеното кралство и САЩ. Това може да е онзи вид капитализъм, който предлагат Юнус и Сен, с повече лични свободи и възможности, в контекста на етична икономическа и финансово-пазарна система. По думите на Хобсбаум трябва да разберем, че

икономиката не е самоцел, а засяга човешките същества. Целта на икономиката за него е човешкото щастие. „Ние имаме етично задължение да изградим общество с повече равенство“. Хобсбаум подкрепя становището на Сен и Аристотел за *telos* на икономиката, която е eudaimonia. Банка Грамийн и косвено Юнус искат същото за своите клиенти.

За Франсис Фукуяма, професор по международна политическа икономика в университета Джон Хопкинс, „кризата показа, че има проблеми с нерегулирани капитални пазари и с модела, подкрепян от САЩ и Обединеното кралство...Трябва да намерим нова комбинация - правилната пропорция между държавата и пазара винаги в контекста на пазарната икономика и демократичните системи“. Тази правилна пропорция е по наше мнение това, което Сен и Юнус се опитват да създадат. Етиката е в тясна връзка с икономиката. Макар двамата икономисти да не са стигнали все още до финално свръхрешение (а вероятно и никога няма да стигнат), те се опитват и излизат с нови идеи, които служат на социални цели и могат да бъдат изпробвани в сферата на свободния пазар.

Сен и Юнус критикуват съвременната икономика, нейните модели и икономическото образование, осигурено от повечето икономически институти, което умножава стереотипното мислене. Блауг (1992) и Хътчинсън (1938) твърдят, че преобладаващите икономически теории не са стабилно изпробвани, но икономисти на статуквото като цяло продължават да ги следват, дори когато те не могат да издържат малкото тестове, на които са подложени. Юнус и Сен се осмеляват да се усъмнят в преобладаващите икономически теории. Моделите на Рандомизирано контролирано тестване (РКТ) не са идеални за прогнозиране, тъй като човешките мотиви и поведение се променят и са плуралистични. Не може да има каквито и да са контролирани експерименти, които да предсказват точно човешкото поведение, тъй като човешкото поведение не може да бъде абсолютно предсказуемо. Ето защо икономиката не е наука като позитивните науки (Слоумън, 1997:23). Марон Д. пише, че икономиката никога не може да бъде физика заради вътрешната непредсказуемост, която произлиза от човешката непредсказуемост въпреки някои редовно повтарящи се модели (Марон, 2011:6). Икономическата наука все още се развива. Това твърдят и Сен, и Юнус. Няма нищо статично, всичко е динамично.

Джули Нелсън, професор в Масачузетския университет, твърди, че икономиката не е и не функционира като физиката. Неокласическият модел с неговият фокус върху максимизиране на печалбата изключва фактори като социални контакти, уроци по икономическа история, основниправила на икономическата география, многобройни човешки мотиви и др. Настоящият икономически модел не възнаграждава мъдростта или политическото участие, а математическата бързина. Хората искат трудът им освен заплащане, да има смисъл. Тя твърди, че икономиката трябва сама да се преоткриекато социална наука и да спре да имитира физиката, защото нейната сфера дълбоко се влияе от човешкото поведение. Тя твърди, че икономиката съвсем не е вече наука, а просто догма, защото науката трябва да е отворена за предложения, а икономиката е прераснала в много различни догматични вариации. Ако възприемем икономиката като част от обществото, тогава всички етични въпроси в нашите лични отношения ще бъдат приложими и към икономическите отношения. Мит е, че икономическите дейности не са свързани с етиката. Ако хората не следваха някои основни принципи на честност, никой нямаше да има доверие на никого и икономиката нямаше да може да функционира. Тя посочва Амартия Сен във връзка струда му за връзката между етиката и икономиката. Тя подкрепя виждането, че икономическата наука не трябва да търси само продуктивност или увеличение на БВП, а да открива как хората ще успеят да живеят приличен живот. Тя пита как една икономика може да бъде смятана за здрава, след като има хора, които гладуват или не могат да получат образование. За Нелсън пазарът не се отъждествява с обществото. Обществото е това, което придава смисъл и характер на дейностите, стоките и услугите (Нелсън, 1999:45-46). Очевидно е, че Нелсън, Сен и Юнус споделят едни и същи мисли за етиката, икономиката и развитието.

Нелсън пише също, че „икономическите ползи и етичните ценности не са по природа противоположни или напълно отделни концепции“ (Нелсън, 2006:64). Ценностите са важни. Тя подкрепя Сен и пише, че по-близък поглед върху труда на А. Смит разкрива, че той е бил загрижен за етиката и е смятал, че търговията трябва да се подчинява на конкретни правила (Нелсън, 2006:72). Също като Сен и Юнус тя се съмнява, че управлението на пазара води автоматично към социално благоденствие. Нелсън твърди, че според Хабермас, нашият живот е застрашен и има опасност да стане безличен. Тя споменава също „Заблудата на погрешната

конкретност“ на Алфред Уайтхед, която „стига до там, че се отнася към абстракциите сякаш са напълно реални“(www.iep.utm.edu). Нелсън твърди, че именно това се е случило с нашата механистична концепция за икономиката. Макар действително случващото се да не е в аналогия с околната среда, ние въпреки това се придържаме към него (Нелсън, 2009:116-7). Ние смятаме този абстрактен модел за по-реален от реалния свят. Нелсън е съгласна с Юнус, който смята, че реалността подражава на икономическата теория, а не обратното. Уайтхед също критикува догматичния научен реализъм (SMW, 1925). Той окачествти неуспеха да се оцени холизма и относителната свързаност на реалността като „заблуда на обикновеното място“. Нелсън смята, че моралните хора могат да бъдат социално и икономически полезни, както смятат Юнус и Сен. Преобладаващото течение на икономиката пренебрегва човешкото и социалното измерение на компаниите (Нелсън 2009:165).

„Феминистката икономика е едновременно изследователско поле за половите роли в икономиката под призмата на освобождаваща перспектива, но също критично отразява недостатъците на отродоксалната икономическа наука. Икономистите-феминисти се съмняват в икономическите анализи, които третират жените като несъществуващи или водят до угнетяващи ситуации за тяхна сметка“ (Нелсън 2008). Според тази дефиниция и всичко горепосочено Сен и Юнус са несъмнено икономисти-феминисти със своите теории и действия, а банка Грамийн е олицетворението на феминистката подкрепа.

Професорът по глобализация Норина Херц твърди, че „хората днес са съсредоточени в развитието, без да се чудят откъде идва то и колко ще струва...Тази икономическа криза е повод да се събудим“. Представата за развитие също е поставена под въпрос от Сен и Юнус. Нерегулираните пазари доведоха до резултата, който всички ние преживяхме. „Кризата кара хората повече да си сътрудничат, отколкото да се съревновават, да споделят информация...Мнозина започват да проверяват дали старите правила са наистина справедливи и честни“. Тя вярва в нов модел на капитализъм на сътрудничеството, в който бизнесът работи въз основата на сътрудничество, социални сили, а не само на икономическа стойност (точно това, което Сен и Юнус също искат). „БВП вече не е достатъчен критерий за определянето на икономическия успех, защото измерва само малка

част от него. Много аспекти, като качеството на живот, не са включени“, каза тя пред репортер (Лефопулу 2010). Херц е друг икономист, която очевидно е съгласна с идеите на Сен и Юнус.

Както Джон Слоумън пише в икономическия си наръчник, „развитието е нормативна концепция. Дефиницията й ще зависи от целите, които според икономиста обществата искат да постигнат“. Следователно „развитието“ може да включва много неща. Сен с неговата концепция за „развитието като свобода“ и с подхода на възможностите представя нова дефиниция на развитието. Юнус подкрепя Сен и измерва развитието с подобряване на качеството на живот на най-бедните.

Подходът на Сен за възможностите влияе върху дефинирането на политиката и нейните резултати и предлага нови начини за измерване на развитието като Докладите на ООН за човешкото развитие (Програма на ООН за развитие 1990-2007/8). Този индекс бе създаден от група хора, в това число Сен и Ананд, в противовес на доминиращите критерии на БВП и Брутен национален продукт (БНП) (Ананд и Сен, 1994). Индексът на ООН за развитие включва здраве – дълголетие (продължителност на живота), образование - основно образование (средностатистическа продължителност на обучение, прогнозирана продължителност на обучение) и стандарт на живот – ниво на приходи (БНП на глава от населението). Един от най-влиятелните икономисти на миналия век, Джон Кенет Галбрайт, в книгата си „Благоденстващото общество“ (1958) критикува значението, което САЩ придават на нарастването на БВП и производството. Той твърди, че това вманиачаване с производството трябва да отстъпи място един ден на качеството на живот, което това производство създава. Икономическият и социален прогрес се измерват обикновено с БНП. Макар да има значителна полза от нарастването на БНП, синтезът и размерът на БНП са заблуждаващи, пише Галбрайт (2004:46-7). Едно добро представяне не се измерва с образование или изкуство, или литература, а само със „студена“ продукция. „Изкуството обаче на Флоренция, Венеция, Уилям Шекспир, Ричард Вагнер и Чарлз Дарвин е дошло от общества с много нисък БНП...Най-голямата измама е социалният напредък да се измерва единствено въз основа на БНП“, заключава той (Галбрайт, 2004:48). Аспекти като качеството на въздуха, на здравето, въпроси, засягащи равенството,

детските грижи и социалната сплотеност са важни икономически фактори. Всички тези важни личности ясно казват, че цифрите не са богове, независимо че Питагор ги е смятал за божествени. От значение е качеството на реалния живот, както смятат Сен и Юнус.

Поведението ни няма да се промени, освен ако не променим начина, по който измерваме икономическото представяне. Тази революция обаче трябва да бъде първо „революция в умовете ни“. Издигнали сме информацията в култ...всичко трябва да бъде построено отново и измислено отново...централният за политиката въпрос е в какъв модел на развитие, в какъв модел на общество и цивилизация жадуваме да живеем и да завещаем на нашите деца...ако пазарът имаше отговор за всичко, което искаме да знаем, и ако никога не грешеше, щеше да бъде очевидно...този доклад не ни казва къде е истината, но ни казва къде да я търсим“ (Сен, Стиглиц, Фитуси, 2010). Тримата икономисти предлагат сменяне на БВП с индекс, който измерва не само икономическото развитие, но и природните ресурси и благосъстоянието на населението. В книгата им „*Погрешното измерване на нашия живот: Защо БВП няма смисъл*“ (2010) те пишат, че „настоящото благосъстояние е свързано с икономически източници като приходи и с неикономически аспекти на живота на хората (какво могат да направят и какво не могат да направят, как се чувстват и каква е естествената среда, в която живеят). Дали тези нива на благосъстояние могат да бъдат поддържани във времето зависи от това дали капиталът, който е от значение за нашия живот (природен, физически, човешки, социален), ще бъде предаден на бъдещите поколения“.

Сен непрекъснато заявява, че *telos* на икономиката е *eudaimonia*, или по-опростено щастие. Банка Грамийн и Юнус правят усилие да дадат повече щастие на бедни хора, като им осигурят кредит. Тази сума трябва да бъде използвана, за да се излезе от бедността, да се увеличат техните способности и така може би да се постигне по-голямо щастие, повече благосъстояние за тях и семействата им. От най-голямо значение и за двамата е в какво се превръща това малко или голямо увеличение на прихода. Най-важният индекс за жителите на Бутан е Брутно национално щастие (Гандолфо 2013). Бутан е първата страна, в която този индекс е въведен през 1972 г. в опит духовните ценности на будизма да бъдат внедрени в основата на икономиката. В този опит важното е не показателя на БВП, а дали

икономическото развитие прави хората по-щастливи от преди. Мнозина се чудят дали щастието може да бъде измерено. Ричард Лаярд, професор по икономика към Лондонския институт по икономика, твърди, че нивото на щастие днес е същото като преди 60 години (Бастеа 2011). В конференция в Гърция през 2010 г., организирана от Евробанк и „Икономиа бизнес танк“, той каза, че все повече лидери започват да разбират, че целта на тяхната политика не трябва да е само развитието, а и щастието на обществото, подкрепяйки с това изявление виждането на Сен и Юнус по темата. „Световната общност трябва да преразгледа приоритетите си и да си постави за цел укрепване на благосъстоянието...Основен проблем е развитието на индивидуализма. Мнозина са фокусирани върху личния си интерес“ (Василеу 2010). Увеличаването на приходите не гарантира щастие.

„Не може да си купите щастие с пари“, каза Бен Бернанке, председател на Управлението за федерален резерв на САЩ. В статия на Б. Грийли (2012), където части от речта му са цитирани, Бернанке казва, че думи като удовлетворение и щастие карат икономистите да се чувстват неловко, защото те не могат да бъдат добре измерени или да бъдат вкарани в модел. А когато не се използват модели, икономистите чувстват, че не са учени. Грийли сочи, че Бернанке говорил като философ, защото казал, че „целта на икономиката е да обхване и поощри увеличаването на благоденствието“. Благоденствието е също целта, за която Сен и Юнус се борят. В пълна с икономисти зала Бернанке даде да се разбере, че индекси като БВП и личното потребление не са достатъчни за тази цел. Нужно ни е по-добро мерило за икономическо благоденствие. Той се позова също на индекса „Брутно национално щастие“, използван в Бутан.

Тим Джаксън твърди, че икономическата система се нуждае от реформиране. За това са необходими три неща. Първо, да се признае, че икономическото развитие не е безкрайно и оказва въздействие върху околната среда. Второ, трябва да променим начина, по който възприемаме печалбата. Освен капиталистите обществото също трябва да има полза. И трето, трябва да се стремим към развитие не само от материалистичен вид, а да отдадем значение на образованието, здравето и свободното време (Митсу 2011). И трите изисквания са разглеждани от Юнус и Сен.

Сен и Юнус подчертават важността на етичните ценности и свободата за обществото, икономиката, икономическите трансакции и личния живот. Един от най-важните американски икономически институти Уортън направи анализ на психологическата подструктура на финансовата криза от 2008 г. и стигна до извода, че възстановяванетона доверието е от ключово значение за развитието (knowledge.wharton.upenn.edu, 2009). Доверието допринася за икономическото, политическо и социално щастие, а увереността е също толкова важна, колкото силната валута. Свободата – с включени в нея икономически и политически права – е предпоставка за реалната демокрация.

Както Сен, така и Юнус протестират срещу доминиращото едноизмерно икономическо образование, теория и модел. Пол Крег Робъртс писа в списание „Каунтърпартс“, че прогнозите на Маркс за деградацията на професиите, и на Ленин за подчиняването на материалното производство на печалбарското натрупване на финансов капитал са далеч по-добри от икономическите модели, предричани от Нобел и централните банкери. (Вранас, 2009:54). Икономистите на статуквото претендират, че това е само поредната класическа следвоенна рецесия, и за да бъде тя възстановена е нужно само увеличаване на кредита и паричните резерви. Варуфакис И. твърди, че „дори най-големите расисти от европейските колониалисти са взели нещо от страните, в които са били на служба. Икономическият метод не взема никога нищо от философската и социална сфера, в които непрекъснато се разширява. Това е уникално явление в историята на империализма“ (Варуфакис, 2008:29). Той цитира Бертранд Ръсел, който казва: „онези, които пренебрегват философските измерения на своите мисли и действия, са обречени на предразсъдъци – плод на „обикновен ум“, и на повтаряне на обичайните грешки – плод на тяхната ера и нация“.

Ницше вероятно е предрекъл някои от лошите последствия на монолитното образование, ориентирано единствено към печалба. Диас Р.М. (1999) пише, че “в лекцията си „Бъдещето на нашите образователни институции“ Ницше отбелязва, че системата е изоставила хуманната си перспектива в замяна на научната...образованието е вулгаризирано, а целта му се е изместила от изграждане на хармонично зрели и развити личности към формиране на полезни и изгодни хора. Той смята, че държавата и бизнесмените са предимно отговорни за

обедняването на културата. Те блокират бавното узряване на индивида, търпеливото формиране на личността – което би трябвало да е крайната цел на всяка култура – изисквайки бързо формиране, за да имат на разположение изпълнителни служители и послушни ученици, млади хора, които ще се научат как бързо да печелят пари. Но това не е всичко. Когато те искат по-задълбочено образование, което позволява по-тясна специализация, правят това с цел да спечелят още повече пари. Набляга се на професионализация, която цели да формира хора, подготвени да правят пари“.

Значението на етиката за добре управлявана икономика и финансови трансакции непрекъснато се появява в теориите на Сен и операциите на Грамийн. Основателят и изпълнителен директор на Световния икономически форум в Давос Клаус Шваб пише (Шваб 2013) за етичната отговорност на лидерите: „Социалната корпоративна отговорност се измерва с подобряването на условията на служителите, на акционерите, обществата и околната среда. Етичната отговорност обаче отразява задължението на корпорациите да решават основни етични въпроси като защитаване на достойнството и равенството и премахване на изключенията“.

Роберт Шилер е автор на книгата „Икономистите като материални философи“. Смит, Маркс, Дж.С. Мил, Кейнс са сред тях. Той определя икономиката като етична наука (напомняйки ни за корените на икономиката на Сен и Адам Смит), която трябва да бъде водена от общата етична цел за подобряване на условията на живот. Цифрите не са достатъчни. Те трябва да правят хората щастливи (Грийли 2012). Френският икономист Даниел Коен твърди в интервю пред френския вестник „Либерасион“, че икономически мотив не може да замести или дори да допълни етичен мотив (Митсу 2012). Парадоксът на икономическия анализ е, че икономистите пренебрегват в своите модели етичният фактор. Сен и Юнус внасят отново етиката в икономическия живот.

Фаулър, Джонсън и Смирноф провеждат „етичен“ експеримент. Резултатите от него са публикувани в списание „Нейчър“ (2004). Те разпределили различни суми пари на доброволци и им дали следния избор: Запазете сумата пари или вземете от нея и от тези, които имат най-много, дайте на тези, които имат най-малко. Седемдесет и пет процента от доброволците дали пари на най-бедните. Доброволците не мислели за личните си разходи и направили това от чувство за

равенство. Други експерименти също показват, че при контролирани игри участниците често избират да не максимизират личната си изгода (Фрьолих&Опенхаймер, 1992). Алесантро Лантери (Лантери, 2008:188-9) твърди, че има огромна разлика в поведението на икономисти и неикономисти. Обучението и специализираните знания на икономистите ги карат да оформят повечето контексти за вземане на решения като пазарни и смятат, че егоистичното поведение не е проблемно. Ирен Ван Ставерен (Ставерен, 2001:4), въз основа на изследванията на невробиолога Дамасио, твърди, че „рационалният *homo economicus* представлява по-скоро патологичен случай, а не абстрактна версия на нормалното и здравословно човешко поведение“. Той губи способността да сътрудничи с другите хора, да създава връзки, да прави избори, които осмислят живота му. Хътън (в Харман 1995:119) твърди, че капиталистическите структури на Далечния Изток, особено в Япония, отдават значение на доверието, на „доброто име“ и на приемствеността и сътрудничеството в икономическите отношения. Компанията е обществена единица, а хората са повече членове на тази единица, а не просто работници. Въпреки това Хътън признава, че този модел означава много часове работа. Дж. Колинс и Дж. Поррас (1994) проучили някои много успешни корпорации и стигнали до извода, че една от главните им характеристики е вярата в ценностите. Чен Х. твърди, че егоизмът, макар да присъства в повечето хора, не е наш основен стимул (Чен 2011:78-79). Светът не е пълен с егоисти, както предполагат икономическите наръчници, в противен случай светът щеше да спре и всички щяха да се опитват да хванат „крадците“. Хората не са абсолютни търсачи на лична изгода. Всичко горепосочено подкрепя критиката срещу класическата рационалност – модела *homo economicus* на Сен и Юнус.

Интересно е да отбележим, че алтернативни философии за развитие и теории за прекратяване на бедността, близки до тези на Сен и Юнус, са били развивани от личности като д-р Мартин Лутър Кинг Младши, много преди двамата икономисти да са започнали да пишат собствените си концепции за тях. Д-р Кинг пише в своята последна книга, озаглавена „Накъде: хаос или общност“ (1967): „Ние също знаем, че независимо колко динамично се развива и разширява икономиката, тя не премахва бедността...Проклятието на бедността не е оправдано в нашата епоха. Тя е социално толкова жестока и сляпа, колкото практикуването на канибализъм в зората на цивилизацията, когато хората са изяждали себеподобните

си, защото не са знаели как да извличат храна от почвата или да се хранят с изобилния животински свят около тях. Дойде време да се цивилизоваме чрез тоталното, директно и незабавно премахване на бедността...Истинското състрадание е повече от подхвърлянето на монета на някой просяк. То съдържа в себе си разбирането, че е необходимо да се промени структурата, която създава просяци. Истинската революция на нашите ценности няма да толерира повече тази антитеза между бедност и богатство. Именно тази „революция на ценностите“ Сен и Юнус искат днес.

Професорът по социална антропология в Голдсмит (Лондонския университет) и експерт по дълговете Дейвид Гребър (2011) каза следното: „Първото споменаване на думата „свобода“ е в шумерския език. *Amargi* означава свобода от дългове и като цяло свобода, което буквално означава „връщане при майката“, тъй като когато са изчиствали дълговете си поробените длъжници са можели да се върнат у дома. В санскрит, иврит и арамейски език „дълг“, „вина“ и „грях“ са всъщност една и съща дума. Повечето думи в големите религиозни движения – разплата, изкупление, карма и други – идват от езика на древните финанси...Вместо да създадат някакъв вид институция, която да защитава длъжниците, държавите са създали тези грандиозни в световен мащаб институции като МВФ или Стандарт енд пуър`с за защита на кредиторите. Те всъщност обявяват (противно на всякаква традиционна икономическа логика), че на нито един длъжник не трябва да се позволява да изпада в неплатежоспособност. Не е нужно да се казва, че резултатът е катастрофален... И, бих добавил, ако Аристотел беше жив днес, много се съмнявам, че щеше да мисли, че разликата междутова да бъдеш нает на работа и да се продадеш в робство е нещо повече от юридическа тънкост. Той вероятно щеше да стигне до извода, че въпреки всички намерения и цели повечето американци са роби“. Ние смятаме, че в този кратък параграф проф. Гребър включва и подкрепя главните елементи от теориите и практите на Сен и Юнус-Грамийн. Дългът е не-свобода. Институционалният фундаментализъм е настоящето. Досега ние не сме успели да постигнем желания *agathon,* аристотеловата *eudaimonia.* Промяната е непосредствена необходимост.

Достойнството и положителната свобода, които могат да създадат ценен и желан от нас живот, са сред главните цели, за които Сен и Юнус се борят.

Философът Роналд Дуоркин вярва в динамичното изразяване на възгледите и желанията. Той даде интервю пред в. „Обзървър“ през 2011 г., части от което са цитирани в гръцки вестник: „Всеки човек трябва да възприема живота си сериозно. Той трябва да приеме, че е важно животът му да е една успешна изява, а не изгубена възможност. Тайната е достойнството. Ако успеем да живеем добре, може да превърнем живота си в малък диамант в пясъка на вселената“ (цит. в Митсу 2011).

Подходът за възможностите и Грамийн първоначално сабили смятани за утопични идеи. Въпреки това те се превръщат в реалност и всекидневна практика. Те се опитват да променят света, в който живеем. Славой Жижек казва, че истинската утопия не е идеята, че можем да живеем в напълно различен свят, а идеята, че можем да живеем напълно различно в същия свят (Жижек 2010). Прозорецът на утопията е пред нас, пише Вранас (2010) и цитира Едуардо Галеано: „Утопията лежи на хоризонта. Когато аз се приближа с две крачки, тя се отдалечава с две крачки. Ако аз продължа с десет крачки напред, тя бързо се изплъзва с десет. Независимо колко далеч отивам, никога не мога да я достигна. Тогава каква е целта на утопията? Тя е да ни накара да се придвижваме напред“.

Икономиката трябва да се преоткрие. Сен и Юнус искат дълбока промяна на настоящата система. Целта е социално и лично благополучие и щастие. За да постигнем тази амбициозна цел, ни е нужен синтез на старото и новото, интердисциплинарно икономическо образование, нова порода икономисти и предприемачи. Нуждаем се от нов философски подход към икономиката. Джон Мейнард Кейнс, един от великите икономисти, казва:“Изучаването на икономиката изглежда не изисква някакви специални таланти от необичайна висота. Не е ли тя, по отношение на интелекта, много лесен предмет в сравнение с по-висшите клонове на философията и чистата наука? Въпреки това добър и дори компетентен икономист е най-рядка от редките птици. Лесен предмет, по който малцина са отличници! Парадоксът намира своето обяснение може би в това, че експертът икономист трябва да притежава рядка комбинация от таланти. Той трябва да постигне висок стандарт в няколко различни посоки и да комбинира таланти, които не се срещат често заедно. Той трябва да бъде математик, историк, държавник, философ – в някаква степен. Трябва да разбира символите и да говори със слова.

Трябва да съзерцава частното на фона на общото и да открива абстрактното и конкретното с еднаква лекота на мисълта. Трябва да изучава настоящето в светлината на миналото за целите на бъдещето. Нито една част от природата на човек или институциите му не трябва да е изцяло извън неговото внимание. Той трябва да е целеустремен и незаинтересован едновременно, издигнат и неподкупен като художник, но понякога приземен като политик“ (Кейнс, www.todayinsci.com).

Робърт Хейлбронър пише в книгата си „Материалните философи“ (1953:19-21): „Големите икономисти не са били просто схоластични интелектуалци. Те смятат целия свят за обект на своето изследване и го представят в различни настроения – „гневен, отчаян, изпълнен с надежда. Приемането на техните еретични възгледи за разумни и представянето на разума като суеверие – това е част от постепенното изграждане на интелектуалната архитектура на по-голямата част от съвременния живот...Те се опитват да включат във философската схема най-материалистичната от всички човешки дейности: дейности за произвеждане на богатство“. Според Даниел Хаусман „философите твърдят, че в допълнение или вместо прогнозните и пояснителни цели на природните науки, социалните науки трябва да се стремят да ни осигурят разбиране“ (Хаусман, 2008:19). Ние смятаме, че Амартия Сен и Мухамад Юнус са едни от „най-редките птици“ на Кейнс и възприемат икономиката по холистичния начин, описан от Хейлбронър, като ни дават повече социално разбиране. Философията на икономиката и обществото са по-богати с техните идеи и практики.

ОСНОВНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Като се има предвид, че главната цел на моето изследване е чрез проучване на конкретен случай (моделът на банка „Грамийн“) да се разкрият определени характеристики на практическото прилагане на философска концепция (тази на А. Сен), приносът на моята дисертация е в сферата на изясняване на сложните механизми на преход от философска теория към практика. По-конкретно:

1- Според общото мнение (включено е мнението на Комисията за Нобелова награда), със създаването на банка „Грамийн“ като иновативна финансова институция, Юнус променя икономическо-финансовата парадигма. Твърдя, че това негово начинание е в отговор на критиката на А. Сен срещу класическата концепция за икономическото мислене като действащо изключително само от гледна точка на инструменталната рационалност.

2- Сен иска да морализира и хуманизира капиталистическата система. Той призовава за нова концепция за икономика, която е социално ориентирана. Представям как Юнус и банка „Грамийн“ подкрепят възгледите на Сен и ги прилагат в своите операции, цивилизовайки капиталистическите механизми, процедури и цели, като следват социален бизнес модел.

3- Разкривам как новата философска позиция на А. Сен, че бедността е не само лишаване от приходи, но също (и дори още по-важно) лишаване от свобода и възможности, е формирала една от главните характерни черти на модела на банка „Грамийн“, разработена от М. Юнус, а именно критериите, според които се отпускат кредити и начинът, по който се изплащат.

4- „Философията“ на микрокредитите на „Грамийн“ като средство да се помогне на бедни хора да изследват вътрешната си същност и да реализират способностите си е интерпретирана от мен като реализиране на идеала на Сен, че бедните хора – мъже и жени – трябва да бъдат архитектите на своя собствен живот.

5- Сен насърчава суверенитета, самоуважението и достойнството на жените. Той е икономист-„феминист“. Показвам как банковият модел „Грамийн“, който дава възможности на жените, е разработен като въплъщение на феминистки философски възглед.

6- Главните идеи и концепции на Сен са смятани за утопични от мнозина от неговите критици. Потвърждавам мнението, че Юнус и „Грамийн“ са доказали, че тези концепции могат да бъдат приложени, макар и не съвършено. Това всъщност е едно от главните твърдения и на Сен: „Една добра идея трябва да бъде изпробвана, дори и да не е съвършена. Само по този начин можем да се придвижим напред и да подобрим нашия свят“.

Философията на Сен и банковото начинание на Юнус оспорват преобладаващата „Философия на икономиката“, за която са характерни оценяването на икономическите резултати, институции и процеси, рационалният избор и др. Затова смятам, че моята дисертация, която има за цел да разкрие общата логика на техните начинания, е от значение за икономисти, политици, философи и за обществото. Тя оспорва преобладаващите течения и кара всеки един от нас да разсъждава върху тях.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Aggelopoulos G. 2010, *Ο Ιερέας του Δίκαιου Εμπορίου (The Priest of Fair Trade),* Prosopa-Ta Nea, Wednesday 27 October 2010, p58

-Aggelopoulos G. 2011, *Η φτώχεια έχει πρόσωπο γυναίκας (Poverty has the face of a woman)*, Ta Nea-Kosmos, 20 October 2011, p39

-Aggelopoulos G. 2012, *Ερικ Χόμπσμπομ: Ο Καπιταλισμός αλλάζει δέρμα (Eric Hobsbawm: Capitalism changes skin)*, Ta Nea, Weekend 26-27 May 2012, p55

-Alkire S. 2002, *Valuing Freedoms: Sen's Capability approach and Poverty Reduction*, Oxford University Press

-Alkire S. (2010), *A Misconceived Theory can kill*, in Morris (ed), Contemporary Philosophy in Focus-Amartya Sen, Cambridge University

-Anand S. & Ravallion M. 1993, *Human Development in Poor Countries: On the role of Private incomes and Public services*, Journal of Economic Perspectives 7

-Anand S. & Sen A. 1994, *Human development Index: Methodology and Measurement*, New York: Human Development Report Office, United Nations Development Programme

-Annan K. 2004, Microcredit, http://www.un.org/News/Press/docs/2004/sgsm9601.doc.htm

-Αριστοτέλης (Aristotle), *Ηθικά Νικομάχεια (Nichomachean Ethics)* Oxford Clarendon Press (1894), National Geographic-4Π, Αθήνα, 2011

-Bastea N. 2011, *'Ερικ Χόμπσμπομ, Ο Μαρξ προφήτης της παγκοσμιοποίησης (Eric Hobsbawm: Marx as the Prophet of Globalization),* Kosmos-Ta Nea, Tuesday 18 January 2011, p52

-Bastea N. 2011, *Οι Κυνηγοί της Χαμένης Ευτυχίας (The Riders of Lost Happiness)*, Ta Nea, 14 April 2011

-Bastea N. 2012, *Στο τρελό μυαλό του Σλάβοϊ Ζίζεκ (In the "crazy" mind of Slavoj Zizek)*, Ta Nea, Tuesday 12 June 2012, p41

-Bateman M. 2010 "*Why doesn't microfinance work: The destructive rise of local neoliberalism*" http://thinkafricapress.com/development/why-doesnt-microfinance-work-review

-Bauman Z. 1998, *Παγκοσμιοποίηση, οι συνέπειες για τον άνθρωπο (Globalization, The Human Consequences)*, 2004, Θεωρία-Ιδέες, Εκδόσεις Πολύτροπον

-Bauman Z. 2009, *Αναζητώντας νέα παρθένα εδάφη (Searching for new, virgin territories)*, Eleftherotipia, 10 May 2009, p17

-Belli E. 2012, *Απειλή για την Ανθρωπότητα οι οικονομικές ανισότητες (The economic inequalities are a threat to humanity)*, Hmerisia, Thursday 12 January 2012, p44

-Benicourt E. 2002, *Is Amartya Sen a Post Autistic Economist?*, Post-autistic Economics Review, Issue 15, 1st September 2002, article 4 http://paecon.net/PAEReview/issue15/Benicourt15.htm

-Berlin I. 1969, Τέσσερα Δοκίμια περί Ελευθερίας (Four essays on Liberty), Scripta, 2001, Αθήνα

-Blackburn S. 2005, *Oxford Dictionary of Philosophy, 2nd edition*, Oxford University Press

-Blaug M. 1992, *The Methodology of Economics*, 2nd ed., Cambridge University Press

-Camus A., http://thinkexist.com/quotation/life_is_a_sum_of_all_your_choices/12616.html

-Castoriades C., Internet Encyclopedia of Philosophy http://www.iep.utm.edu/castoria/

-Chang Ha-Joon, 2011, *23 Αλήθειες που δεν μας λένε για τον Καπιταλισμό (23 things they don't tell you about capitalism)*, Εκδ. Καστανιώτη

-Clark D. 2005, *The Capability Approach: Its Development, Critiques and Recent Advances*, Global Poverty Research Group and Economic and Social Research Council, GPRG-WPS-032

-Collins J. & Porras J. 1994, *Built to Last: Successful Habits of Visionary Companies*, N.York, HarperBusiness

-Crocker D.& Robeyns I. 2010, *Capability and Agency*, in Morris (ed), Contemporary Philosophy in Focus, Amartya Sen, Cambridge University Press

-Dictionary of Science Quotations and Scientist, *John Maynard Keynes*, at http://www.todayinsci.com/K/Keynes_John/KeynesJohn-Quotations.htm

-Deneulin S. 2006, *The Capability Approach and the Praxis of Development*, Basinstoke, Palgrave McMillan

-Dias R.M. 1999, *Nietzsche and Education*, The Encycloapedia of Educational Philosophy and Theory http://www.ffst.hr/ENCYCLOPAEDIA/doku.php?id=nietzsche_and_education

-Dimitrolopoulos P. 2011, *Η Χρυσή εποχή του 1% (The golden age of 1%)*, Ta Nea-Epikairotita, Monday 21 November 2011, p18-19

-Dimitrolopoulos 2011, *Μπίζνες και ανθρώπινα δικαιώματα (Business and human rights)*, Ta Nea, 28 July 2011

-Dimitriou R. (edit) 2011, *Η μαύρη Κασσάνδρα της δυτικής οικονομίας (The black Cassandra of western economy*), Ta Nea-Kosmos, Weekend 19-20 February 2011, p54

-Duhs L.A. 2008, *Sen's Economic Philosophy*, Real-World Economics Review, Issue no 47

-Dworkin R. 2000, *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*, Harvard University Press

-Elster J. 1989, *The Cement of Society: A study of Social Order*, Cambridge University Press

-Encyclopedia Article on Philosophy of Economics, *Philosophy of Economics*, http://philosophy.wisc.edu/hausman/papers/enc-617.htm

-Fernando Pessoa, (1922), *Ο Αναρχικός Τραπεζίτης* (*The Anarchist Banker*), Εκδ. Γράμματα (1989), Αθήνα

Finscopestudies(http://www.finscope.co.za/new/pages/Initiatives/Countries/Uganda.aspx?randomID=926d0391-f63c-4657-a6b0-338096aeb333&linkPath=3_1&lID=3_1_14

-Folbre N. & Bittman M. 2004, *Family Time: The Social Organization of Care*, Routledge

-Fowler J.H., Johnson T. & Smirnov O., 2004, *Egalitarian Motive and Altruistic Punishment*. *Nature* 433:E1–2

-Frolich N & Oppenheimer J. 1992, *Choosing Justice*: *An experiment Approach in Ethical Theory*, University of California Press

-Fragos S. 2011, *Μοχάμεντ Γιουνούς, Αμφισβητείται ο τραπεζίτης των Φτωχών (Muhammad Yunus, The Banker for the poor is doubted)*, VHMAdevelopment, Sunday 10 April 2011, p13

-Friedman M. 1953, *Essays in Positive Economics*, University of Chicago Press

-Friedman T. 2011, *Οι νέοι, η φτώχεια και ο κινεζικός δάκτυλος (Young people, poverty and Chinese influence)*,The New York Times/Ta Nea, 7 February 2011

-Galbraith J.K. 1958, *The Affluent Society*, Fortieth Anniversary Edition, 1998, New York, Houghton Mifflin Company

-Galbraith J.K. 2004, *Τα Οικονομικά της Αθώας Απάτης (The Economics of Innocent Fraud)*, 2006. Εκδ. Οίκος Α.Α. Λιβάνη

-Gandolfo R. 2013, *Ο λαός που ζει με το χαμόγελο (The people who live with a smile)*, Ta Nea-Kosmos, Friday 4-Sunday 6 January 2013, p39

-Goodpaster K. 1993, *Business Ethics and Stakeholder Analysis*, in Winkler R & Coombs J.(edit), Applied Ethics, Blackwell

-Graeber D. 2011, Interview to Pilkington P, http://www.washingtonsblog.com/2011/08/first-recorded-word-for-freedom-in-any.html

-Grameen Bank, http://www.grameen-info.org/

-Gravaris D. 1999, *The Relationship between Economics and Ethics in the work of A.K. Sen, Aspects of a forgotten Sociality*, in Isopoliteia, A Review for Legal, Political and Moral Philosophy, Vol. III, Iss. 2, October 1999, A.Sakkoulas Publishers, pp275-298

-Greeley P. 2012, *Bernanke: Money does not buy happiness. Find out what it does*, Capital.gr http://www.capital.gr/NewsPrint.asp?id=1580631

-Habermas J. 1984&1987, *Theory of Communicative Action, Vols1 & 2*, Boston, Beacon

-Harman C. 1995, *Η Οικονομία του Τρελοκομείου (The Economy of the Madhouse)*, 2002, 2nd edition, Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο

-Hausman D. (edit) 2008, *The Philosophy of Economics-An Anthology*, 3rd edition, Cambridge University Press

-Heidegger M. 1927, *Being and Time*, 1967, Oxford:Blackwell

-Heilbroner R. 1953, *Οι Φιλόσοφοι του Οικονομικού Κόσμου (The Worldly Philosophers)*, 2000, Αθήνα , Εκδ. Κριτική

-Higgins B. 1978, *Economics and Ethics in the New Approach to Development*, Philosophy in Context, Vol. 7

-Hutchinson T. 1938, *The Significance and Basic Postulates of Economic Theory*, 1960, Repr.A.M. Kelley, New York

-Huxley T. 1880, *The Coming of Age of The Origin of Species, Collected Essays, vol. 2 http://en.wikiquote.org/wiki/Thomas_Henry_Huxley*

- Internet Encyclopedia of Philosophy, Whitehead http://www.iep.utm.edu/whitehed/

-Isopoliteia 1999, *Special Edition: Amartya Sen*, A Review for Legal, Political and Moral Philosophy, Vol. III, Iss. 2, October 1999, Ant. N. Sakkoulas Publishers

-Karasarinis M. 2009, *Η Σουφραζέτα των Οικονομικών (The suffragette of Economics),* VHMAgazino, 13 December 2009, pp30-36

Keynes,http://thinkexist.com/quotation/the_ideas_of_economists_and_political/295379.htl-Keynes

-Keynes J.M, 1936,The General theory of Employment, Interest and Money

-Khandker S. 2012, *Grameen Bank lending: Does Group liability matter?*, Policy research working paper 6204, World Bank

-King M.L Jr. 1967, *Where do we go from here: Chaos or community*, New York: Harper & Row

-Kotler Philip, 2000, *Marketing Management*, Prentice Hall, New Jersey

-Kotzias N. 1999, *Προλεγόμενα: Για τα προβλήματα της ηθικής και της μακράν των αξιών επιστήμης (Prolegomena: On the problems of ethics and of a science detached from values)*, in Α.Σεν, Για την Ηθική και την Οικονομία, Εκδ. Καστανιώτη, pp9-31

-Koziris Ph. 1999, *The Ethics of Economy*, in Isopoliteia, A Review for Legal, Political and Moral Philosophy, Vol. III, Iss. 2, October 1999, Ant. N. Sakkoulas Publishers pp 241-250

-Kuhn, T. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*, 2nd ed,. Chicago: University of Chicago Press, 3rd. edn. London: Routledge & Kegan-Paul.

-Lanteri Alessantro, 2008, *The Moral Trial: On Ethics and Economics*, Erasmus Journal for Philosophy and Economics, Volume 1, Issue 1, Autumn 2008, pp188-189

-Lefopoulou A. 2010, *Noreena Hertz, Καπιταλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο (Capitalism with…human face),*Nbusiness-Ta Nea, Tuesday 22 June 2010, p8/46

-Legatum Welfare Prosperity Index 2009,
http://en.wikipedia.org/wiki/Legatum_Prosperity_Index#2009_Rankings

-Leonard M. 2012, *Roads*, Le Monde/Ta Nea, 16 August 2012

-Malavakis S. 2013, *Να εκπολιτίσουμε τον καπιταλισμό (To civilize capitalism)*, Vivliodromio, Ta Nea, Weekend 9-10 March 2013, p21

-Marx K. 1846, *The German Ideology, in* McLellan D.,Selected Writings p.190, Oxford University Press, 1977

-Marron D. 2011, *50 Οικονομικές Θεωρίες που επηρέασαν την Ανθρωπότητα (50 Economic Theories that influenced Humanity)*, Εκδ. Κλειδάριθμος

-Microcredit, International year of, 2005, http://www.un.org/events/microcredit/

-Mitsou M. 2010, *Ο φτωχός της διπλανής πόρτας (The poor next door)*, Diastaseis-Ta Nea, Monday 20 September 2010, p48

-Mitsou M. 2010, *Η καινοτομία θέλει αυθάδεια (Innovation needs insolence)*, Ta Nea, Monday 18 October 2010

-Mitsou M. 2011, *Ευημερία χωρίς Ανάπτυξη (Welfare without Development)*, Diastaseis-Ta Nea, 5 January 2011

-Mitsou M. 2011, *Η σαρία οδήγησε στην υπανάπτυξη (Saria led to underdevelopment)*, Diastaseis-Ta Nea, 1 February 2011

-Mitsou M. 2011, *Μια επιτυχημένη παράσταση (A successful performance)*. Diastaseis-Ta Nea, 4 April 2011

-Mitsou M. 2012, *Ναι, είναι εφικτό (Yes, it is feasible)*, Diastaseis-Ta Nea, 16 May 2012, p44

-Mitsou M. 2012, *Η γεύση της ευτυχίας (The taste of happiness)*, Diastaseis-Ta Nea, 05 September 2102

-Monowaruz Md Zaman, 2007, *The Theoretical Aspect of Muhammad Yunus's dream- putting poverty in museums*, Munich Personal RePEc Archive, http://mpra.ub.uni-muenchen.de/10226/

-Morishima M. 1982: *Why Has Japan "Succeeded"? Western Technology Japanese Ethos,* Cambridge University Press

-Morris C.(edit) 2010, *Contemporary Philosophy in Focus-Amartya Sen*, Cambridge University Press

-Musto, Bond & Yilmaz 2008, *Victimizing the Borrowers: Predatory Lending's Role in the Subprime Mortgage Crisis,* Online Business Journal of Wharton School http://knowledge.wharton.upenn.edu/article.cfm?articleid=1901

-Nelson J.A. 1999, *Of Markets and Martyrs: Is it OK to Pay well for care?*, Feminist Economics,5,1, pp43-59

-Nelson J.A. 2006, *Οικονομικά με Ανθρώπινο Πρόσωπο (Economics for Humans)*, 2009, Εκδ. Κριτική

-Nelson J.A. 2008, *Feminist Economics*, in New Palgrave Dictionary of Economics, 2nd edition, Durlauf S.N. & Blume L.E. (edit), Basingstoke, Palgrave McMillan

-Nobel Committee 1998, *Statement of the award of the 1998 Nobel Memorial Prize in Economics*, Press release

http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/1998/ecoback98.pdf

-Nobel Committee 2006, *Statement of the award of the 2006 Nobel Memorial*

Prize in Peace, Press release

http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2006/press.html

-OECD 2011, *Society at a glance, OECD Social Indicators,*

http://www.oecd-ilibrary.org/sites/soc_glance-2011-en/06/01/index.html?contentType=&itemId=/content/chapter/soc_glance-2011-16-en&containerItemId=/content/serial/19991290&accessItemIds=/content/book/soc_glance-2011-en&mimeType=text/html

-Paionidis Ph. 1999, *Reexamining Sen's Inequality reexamined,* in Isopoliteia, A Review for Legal, Political and Moral Philosophy, Vol. III, Iss. 2, October 1999, Ant. N. Sakkoulas Publishers pp 251-274

-Papakosta K. 2009, *Θέλουμε μια τράπεζα με συνείδηση (We want a bank with consciousness)*, Ta Nea, Wednesday 6 May 2009, p17

-Papandreou A.A. 1999, *Economics of Famines*, in Isopoliteia, A Review for Legal, Political and Moral Philosophy, Vol. III, Iss. 2, October 1999, Ant. N. Sakkoulas Publishers, pp 300-319

-Peloni E. 2010, *Όλη η Ευρώπη είναι στο ίδιο πλοίο (The whole Europe is on the same ship)*, Ta Nea, Weekend 20-12 February 2010, p10

-Popper, K. 1968. *The Logic of Scientific Discovery* (rev. edn.) London: Hutchinson & Co.

-Popper, K.1969. *Conjectures and Refutations; The Growth of Scientific Knowledge*.

-Qizilbash, M. 1998, *The Concept of Well-Being*., Economics and Philosophy, 14, 51-73

-Ramachandran K. 1990, *Wage Labor and Unfreedom in Agriculture: An Indian Case Study*, Oxford Clarendon Press, pp1-2

-Rawls J. 1971, *A Theory of Justice*, Cambridge, MA, Harvard University Press

-Rawls J. 1993, *Political Liberalism*, Lecture 8, New York, Columbia University Press

-Robbins L. 1935, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, 2nd edition, London, McMillan

-Robbins L. 1938, *Interpersonal Comparisons of Utility*, Economic Journal 48

-Roemer J. 1996, *Theories of Distributive Justice*, Harvard University Press

-Roodman D. & Morduch J. 2009, *The impact of microcredit on the poor in Bangladesh:Revisiting the evidence*, Centre for World Development, Washington

-Schwab K. 2013, *Η Ηθική ευθύνη των ηγετών (Ethical responsibility of leaders)*, Davos 2013-Ta Nea, Weekend 26-27 January 2013, p2

-Sen A. 1977, *Rational Fools: A critique of the behavioral foundations of Economic Theory*", Philosophy & Public Affairs, 6, pp317-44

-Sen A. 1987, *Για την Ηθική και την Οικονομία (On Ethics and Economics)*, 1999, Αθήνα, Εκδ. Καστανιώτη

-Sen A. 1999, *Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία (Development as Freedom)*, 2006, Αθήνα, Εκδ. Καστανιώτη

-Sen A. 2009, *The Idea of Justice*, Allen Lane, Penguin Books

-Siakantaris G. 2012, *Esther Duflo: Η Αλήθεια για τη φτώχεια κρύβεται πίσω από τους αριθμούς (The Truth about Poverty hides behind numbers)*, Ta Nea, Weekend 24-25 November 2012, Vivliodromio, Economy, p22

-Sloman J. 1997, *Economics*, 3rd Edition, Prentice Hall

-Smith A., *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Campbell R.H. & Skinner A.S. (edit), Clarendon Press, 1976

-Smith A. 1790: *The Theory of Moral Sentiments*, Revised edition, D.D. Raphael and A.L. Macfie (ed.), Oxford, Clarendon Press, 1975

-Smith D. 2006, *Muhammad Yunus-Financial Seed Corn grows into a world poverty beater* (www.economicsuk.com/blog/000425.html)

-Stanford Encyclopedia of Philosophy, *Philosophy of Economics*,

(http://plato.stanford.edu/entries/economics/)

-Stewart F. 2005, *Groups and Capabilities*, Journal of Human Development, 6, pp185-204

-Stigler G.J. 1981, "*Economics or Ethics*?" in McMurrin (ed), *Tanner Lectures on Human Values*, Vol.2, Cambridge University Press

-Stiglitz J., Sen A. & Fitoussi J.P. 2010, *Mismeasuring our Lives: Why GDP doesn't add up*, The New Press, New York

-Sugden, R. 1993, *Welfare, Resources, and Capabilities: A Review of Inequality*

Reexamined by Amartya Sen, Journal of Economic Literature, 31, 1947-62.

-Tucker J. 2006, *Microcredit or Macrowelfare: The Myth of Grameen*, http://mises.org/story/2375

-United Nations Development Programme (1990-2007/8), *Human Development Report*, Oxford University Press

-Vakalopoulou M. 2010, *Η ευτυχία δεν κοστίζει περισσότερο από 60.000 το χρόνο (Happiness does not cost more than 60.000 per year)*, Ta Nea-Our epoche, Thursday 9 September 2010

-Van Staveren I. 2001, *The Values of Economics: An Aristotelian Perspective*, Routledge

-Varoufakis Y. 2008, *Philosophy as an Accessory*, in Philosophical Magazine "Cogito", Special Edition: Philosophy and Economics, Issue 08, May 2008, Ed. Nefeli

-Vasileiou M. 2010, *Ευτυχία δεν είναι το χρήμα (Happiness is not Money)*, Economy-Ta Nea, Wednesday 22 December 2010

-Vistoniti A. 2010, *Ο καπιταλισμός της δημιουργικής καταστροφής (The capitalism of creative destruction)*, To Vima, Sunday 21 February 2010, p18, 46, B2

-Vranas R. 2009, *Δρόμοι (Roads)*, Ta Nea, 9 October 2009

-Vranas R. 2009, *Δρόμοι (Roads)*, Ta Nea, Thursday 26 November 2009

-Vranas R. 2010, *Δρόμοι (Roads),* Kosmos-Ta Nea, 9 November 2010, p58

-Vranas R. 2010, *Δρόμοι (Roads)*, Kosmos-Ta Nea, 5 November 2010, p50

-Vranas R. 2011, *Δρόμοι (Roads)*, Ta Nea, 22 November 2011

-Vranas R. 2012, *Δρόμοι (Roads)*, Ta Nea, Wednesday 14 March 2012

-Warburton N. 2001, *Philosophy: The Basics*, 3rd Edition, Routledge

-Warren E. *2011, There is nobody in this country who got rich on his own*, http://www.theblaze.com/stories/2011/09/21/elizabeth-warren-on-class-warfare-there-is-nobody-in-this-country-who-got-rich-on-his-own/

-Weber M., *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού (The Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism)*, 2000, Αθήνα, Εκδ. Gutenberg

-Wharton Knowledge 2009, *Hope, Greed and Fear: The Psychology behind the financial crisis*, http://knowledge.wharton.upenn.edu/article.cfm?articleid=2204

-Whitehead A.N. 1925, *Science and the Modern World*, (New York: The Free Press, 1967.)

-Wikipedia, *Philosophy and Economics (or Philosophy of Economics)*, http://en.wikipedia.org/wiki/Philosophy_and_economics

-Wilde O. (1891a), Το Πορτραίτο του Ντόριαν Γκρέυ (*The Picture of Dorian Gray)*, 1990, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

-Wilde O. (1891b), Η Ψυχή του Ανθρώπου στο Σοσιαλισμό (*The Soul of Man under Socialism)*, Ημερησία,2010, Αθήνα

-Wittgenstein L. 1918, *Tractatus Logico Philosophicus*, Εκδ. Παπαζήση, 1978, Αθήνα

-Wolff J. & De-Shalit A. 2007, *Disadvantage*, Oxford University Press

-Woodcraft M. 2011 http://thinkafricapress.com/development/

-Ξενοφών (Xenophon), *Οικονομικός-Πόροι (Oikonomikos)*, Άπαντα 11, Οι Έλληνες, 1993,Εκδ. Κάκτος, Αθήνα

-Yunus M. 1997, *Για Ένα Κόσμο Χωρίς Φτώχεια (Banker to the Poor, Vers un monde sans Pauvrete)*, 2007, Αθήνα, Εκδ.Οίκος Α. Λιβάνη

-Yunus M. 2007, *Creating a World Without Poverty: Social Business and the Future of Capitalism*, Ed. Public Affairs

-Zavra D. 2010, *Το Χρήμα είπατε? Η ευτυχία μετρά! (Money you said? Happiness is what matters)*, Hmerisia, Weekend 27-29 November 2010

-Zizek S. 2010, *A Permanent Economic Emergency*, New Left Review 64, July-August 2010, http://newleftreview.org/II/64/slavoj-zizek-a-permanent-economic-emergency